

**DISSERTATIONES
ARCHAEOLOGICAE
BRUNNENSIS/
PRAGENSISQUE**

14

Petr Hejhal

**Počátky středověké
kolonizace české
části Českomoravské
vrchoviny**

**Zdeněk Měřínský et Jan Klápště
curantibus editae**

Brno 2012

**Počátky středověké
kolonizace české
části Českomoravské
vrchoviny**

**Zdeněk Měřínský et Jan Klápště
curantibus editae**

Brno 2012

Předkládaný text je upravenou verzí dizertační práce obhájené na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v prosinci 2009.

Školitel: prof. PhDr. Zdeněk Měřínský, CSc.

Recenzenti:

prof. PhDr. Jan Klápště, CSc.

prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc.

Práce byla vydána s podporou Grantové agentury ČR – Moravskoslezská škola archeologických doktorských studií II (404/09/H020).

Poděkování:

Školiteli Zdeňkovi Měřínskému děkuji za vedení práce a diskusi.

Oponentům Janu Klápšťovi a Josefu Žemličkovi děkuji za podněty a kritické připomínky k původní verzi dizertační práce.

Za poskytnutí informací o svých výzkumech, konzultace, diskuse a zvědavé dotazy děkuji těmto lidem:

Štěpán Černoš (zvláště děkuji za pomoc při tvorbě obrazových příloh), Michal Daňa, Jaroslav David, Petr Duffek, Jan Eigner,

Jaroslav Havlíček, Aleš Hoch, Petr Hrubý, David Kalhous, Petr Kočár, Romana Kočárová, Petr Květina, Tomáš Kyncl,

Pavla Lajtkepová, Pavel Macků, Jiří Macháček, Karel Malý, Jana Mazáčková, Jana Moravcová, Michal Rybníček,

Rudolf Schebesta, Vlastimil Simota, Eva Šamalová, Milan Vokáč, David Zimola.

Dagmar Kluchové a Janě Stehnové z Muzea Dr. Aleše Hrdličky v Humpolci děkuji za vstřícný přístup při studiu artefaktů v muzejním depozitáři.

Ireně Loskotové, Miroslavě Pluháčkové a Aleně Benešové děkuji za redakční práce a korektury.

Milošovi a Míše Krpálkovým z Havlíčkova Brodu děkuji za nabídnutý azyl.

Zvláštní dík patří váženému kolegovi Pavlu Rousovi z Muzea Vysočiny v Havlíčkově Brodě za rady, podnětné připomínky a diskuse nad otázkami středověké kolonizace Českomoravské vrchoviny.

Veronice, Vojtovi a Kubovi děkuji za to, že se mnou měli trpělivost.

Havlíčkův Brod a Jihlava, září 2012

OBSAH

1 Úvod	4
2 Dějiny bádání	5
3 Přírodní podmínky	6
3.1 Geomorfologická charakteristika oblasti	6
3.2 Geologická charakteristika oblasti	6
3.3 Pedologická charakteristika oblasti	9
3.4 Hydrologická charakteristika oblasti	6
3.5 Botanická charakteristika oblasti	9
3.6 Klima	12
4 Pravěké nálezy v okresech Pelhřimov a Jihlava	13
4.1 Neolit a eneolit	13
4.2 Doba bronzová	17
4.3 Doba halštatská	17
4.4 Doba laténská	18
4.5 Doba římská	19
4.6 Nedatované lokality	21
4.7 Problematické lokality	22
4.8 Možnosti interpretace	23
5 Doba změn: 12. století – 1. polovina 13. století	24
5.1 Cesty	24
5.1.1 Haberská cesta	24
5.1.2 Libická cesta	26
5.1.3 Želivská cesta	26
5.1.4 Humpolecká cesta	27
5.2 Českomoravská vrchovina – les	28
5.3 Exploatace zlata na Českomoravské vrchovině do poloviny 13. století	35
5.4 Kolonizace	44
5.4.1 Církevní instituce	44
5.4.1.1 Vyšehradská kapitula	44
5.4.1.2 Olomoucké biskupství	48
5.4.1.3 Želivský klášter
5.4.1.4 Benediktinský klášter ve Vilémově	60
5.4.1.5 Němečtí rytíři	62
5.4.1.6 Kanonie premonstrátů Louka u Znojma	68
5.4.1.7 Pražské biskupství	68
5.4.2 Kostely mimo území v majetku církve	73
5.4.3 Postup kolonizace	78
6 Závěr	79
7 Seznam pramenů a literatury	82
8 Resumé	89
9 Seznam zkratk	92

1 ÚVOD

Někdy na sklonku 30. let 13. století došlo na Havlíčkobrodsku, Pelhřimovsku a Jihlavsku k objevu a počátkům těžby zdejších ložisek polymetalických rud. V krátké době zde vyrostly četné hornické a hutnické aglomerace, které – spolu s nově založenými městy – významně přispívaly k proměně charakteru krajiny. Nastaly změny, které dovršily transformaci periferních oblastí na českomoravském pomezí ve významnou základnu ekonomické moci přemyslovského království.

Předkládaná práce se zabývá lidskými aktivitami převážně v české části Českomoravské vrchoviny před těmito změnami a v jejich počátcích. Chronologické vymezení je od pravěku do 30./40. let 13. století, přičemž hlavní pozornost je věnována kolonizaci ve 12. a na počátku 13. století. Geograficky je možné zájmovou oblast definovat okresy Havlíčkův Brod, Pelhřimov a Jihlava.

Následující text by měl být chápán jako pracovní. Vzhledem k nárůstu počtu archeologických výzkumů na Českomoravské vrchovině se lze domnívat, že nastíněná problematika bude v blízké době dále upřesňována.

2 DĚJINY BĀDÁNĪ

Počátky zájmu o doklady osídlení regionu můžeme datovat již do 19. století. Pravěké artefakty obsahovala sbírka starožitností, založená v 60. letech v Želivském klášteře díky iniciativě historika a kněze J. Solaře (1827–1877), která byla zničena při požáru kláštera 12. srpna 1907 (*Rous 1981*, 1).

Roku 1874 bylo v Německém (dnes Havlíčkově) Brodě zřízeno Městské museum při národních školách německobrodských, které ve svých sbírkách mělo i pravěké artefakty (*Rous 1981*, 1). Významný je rok 1898, kdy bylo v Německém Brodě zřízeno městské muzeum a zahájena tvorba sbírek. Z Havlíčkova Brodu pocházejí také zmínky o sbírce starožitností vedené v místním gymnáziu. Existovala v letech 1870–1890 a obsahovala zřejmě i pravěké artefakty, přičemž jejich původ nebyl vázán jen na Havlíčkobrodsko; v současné době je soubor neznámý (*Rous 1981*, 1).

Zájem o pravěké artefakty byl v počátcích spojen s činností místních učitelů a lokálních patriotů. Na Ledečsku a Světelsku to byl Jan Valchař (1867–1926), řídící učitel v Kozlí a Bojišti, který zastával funkci státního konzervátora. Ten roku 1904 publikoval na stránkách Památek archeologických stať „Po stopách prehistorie na Ledečsku“ (*Valchař 1904*).

Na Chotěbořsku působící učitel J. V. Neudoerfl (1843–1911) byl správcem „sbírky prehistorické archeologie“ v chotěbořském muzeu a od roku 1888 pravěké nálezy příležitostně publikoval (*Rous 1981*, 1; *Wirth 1906*, 40).

Podobná situace se opakuje v případě Pelhřimovska. Pravěké nálezy byly z drtivé většiny učiněny náhodně a díky ochotě nálezců se dostaly do archeologických sbírek pelhřimovského muzea. Některé artefakty z okresu Pelhřimov jsou uloženy v Národním muzeu v Praze, Muzeu Dr. Aleše Hrdličky v Humpolci, Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích, případně v Naturhistorisches Museum ve Vídni. Počátkům osídlení Pelhřimovska se v omezené míře věnuje dodnes nepřekonaná práce J. Dobiáše (*Dobiáš 1927*). Specifické místo v pravěku Pelhřimovska zaujímá nález depotu laténských mincí v katastru Leskovic, kterému byla v literatuře věnována mimořádná pozornost (s další literaturou *Dobiáš 1926*; *Fröhlich 1994*; *Waldhauser 1987*).

Zvýšená aktivita profesionálních archeologů se ve sledované oblasti projevuje od konce 70. let 20. století. V této době působil v české části Českomoravské vrchoviny archeolog pouze v muzeu v Havlíčkově Brodě. Některé archeologické akce v regionu byly realizovány archeologickým oddělením Muzea východních Čech v Hradci Králové a archeologickým oddělením Východočeského muzea v Pardubicích. Roku 1981 vyšel nesmírně cenný soupis do té doby známých a dostupných pravěkých artefaktů pocházejících z okresu Havlíčkův Brod (*Rous 1981*), roku 2012 byl tento soupis revidován (*Pajerová 2012*). Podobný soupis lokalit s pravěkou komponentou pro okres Pelhřimov byl publikován roku 1999 (*Fröhlich 1999*).

Na Pelhřimovsku byly archeologické výzkumy realizovány převážně archeologickým oddělením muzea v Českých Budějovicích (*Thoma 1997*). Terénní prospekce na Pacovsku prováděl v 90. letech F. Janda (Husitské muzeum v Táboře). Pro poznání pravěku Pelhřimovska, zejména Pacovska, jsou významné výsledky terénních prospekci bratrů Šimotových (Kamil, Josef a Vlastimil) a Vlastimila Šimoty mladšího (Muzeum Antonína Sovy v Pacově). Nové pravěké lokality na Pelhřimovsku byly objeveny zásluhou Jany Moravcové, Evy Šamalové a Jana Eignera.

Zřejmě nejdelší systematickou archeologickou tradici v kraji má město Jihlava. V 70. letech a na počátku 80. let realizoval archeologické výzkumy v Jihlavě Státní archeologický ústav v Brně, v 90. letech 20. století Moravské zemské muzeum v Brně, Ústav archeologické památkové péče Brno a Muzeum Vysočiny v Jihlavě. Roku 2000 bylo zřízeno archeologické pracoviště v jihlavském muzeu (personálně posíleno roku 2005), které realizuje archeologické výzkumy v celém kraji Vysočina. Roku 2002 bylo v Jihlavě zřízeno pracoviště společnosti ARCHAIA Brno, o. p. s.

3 PŘÍRODNÍ PODMÍNKY

3.1 Geomorfologická charakteristika oblasti

Popisované území náleží česko-moravské soustavě provincie Česká vysočina. Česko-moravská soustava se dále člení na Středočeskou pahorkatinu, Jihočeské pánve, I₂C Českomoravskou vrchovinu a Brněnskou vrchovinu.

Českomoravská vrchovina je dále dělena na sedm celků: I₂C-1 Křemešnickou vrchovinu, I₂C-2 Hornosázavskou pahorkatinu, I₂C-3 Železné hory, I₂C-4 Hornosvrateckou pahorkatinu, I₂C-5 Křižanovskou vrchovinu, I₂C-6 Javořickou vrchovinu a I₂C-7 Jevišovickou pahorkatinu. Ty jsou dále členěny na podcelky a okrsky. Georeliéf se vyvinul na krystalických břidlicích a masivech granitoidů hercynského základu Českého masivu.

Georeliéf vrchoviny je rozdílný v jejích centrálních a okrajových částech. Nejvyšší partie se nacházejí v centrální části, tvořené na jihozápadě Javořickou vrchovinou a na severovýchodě Hornosvrateckou vrchovinou. Součástí Javořické vrchoviny je i nejvyšší bod Českomoravské vrchoviny, vrch Javořice (836,5 m n. m.). Středovými partiemi Českomoravské vrchoviny, od severovýchodu k jihozápadu, prochází hlavní evropské rozvodí Labe–Dunaj (Severní moře–Černé moře).

Průměrná výška Českomoravské vrchoviny je 500 m n. m. (Čech–Šumpich–Zabloužil a kol. 2002, 27).

3.2 Geologická charakteristika oblasti

Největší část území Českomoravské vrchoviny je tvořena moldanubikem. Moldanubikum se dělí na dva celky, moldanubikum pestré skupiny a jednotvárné (monotónní) skupiny. Moldanubikum jednotvárné skupiny je tvořeno převážně biotitickými rulami se sillimanitem, případně cordieritem (v blízkosti těles žul). Tělesa dalších hornin (erlány, kvarcicity) se v jednotvárné skupině objevují spíše výjimečně. V pestré skupině jsou na rozdíl od jednotvárné početně zastoupena tělesa dalších hornin (hlavně kvarcicity, erlány, grafitické kvarcicity, skarny, mramory, amfibolity, amfibolitické ruly, granuly, serpentinity, eklogity a další). Tato tělesa dosahují velikosti až několika kilometrů. Součástí moldanubika je i tzv. moldanubický pluton – největší komplex vyvřelin variského stáří v České republice, tvořený převážně žulami několika typů. K moldanubickému plutonu patří také tělesa amfibolicko-biotitických granitů a pyroxenicko-biotitických granitů až syenity. Tato tělesa jsou označována jako durbachyty a tvoří dva masivy, třebíčský a jihlavský (Čech–Šumpich–Zabloužil a kol. 2002, 20–21). Severní část Žďárských vrchů je tvořena kutnohorskou-svrateckým krystalikem. To se vyznačuje nižším stupněm přeměny hornin než moldanubikum, kterému se skladbou hornin (dvojslídne ruly, rotoruly a migmatity, granuly, skarny, mramory a různé typy metabazitů) podobá (Čech–Šumpich–Zabloužil a kol. 2002, 21). V oblasti Železných hor jsou zastoupeny jednotky středočeské

oblasti, hlavně tzv. hlinecká zóna, a žuly železnohorského plutonu. Ranský masiv jihovýchodně od Chotěboře je tvořen komplexem ultrabazických a bazických vyvřelin (Čech–Šumpich–Zabloužil a kol. 2002, 21). Obraz geologické skladby Českomoravské vrchoviny doplňují ve východní části okresů Třebíč a Žďár nad Sázavou horniny tzv. svratecké klenby. Ta má čtyři podskupiny: bítešskou (bítešská ortorula), deblínskou (žuly, vápence, slepence, kvarcicity), olešnickou (svory, mramory, ruly, kvarcicity a amfibolity) a skupinu Bílého potoka (mramory a fylity; Čech–Šumpich–Zabloužil a kol. 2002, 21).

3.3 Pedologická charakteristika oblasti

Po pedologické stránce převažují ve sledované oblasti tři typy půd. Jsou to pseudogleje s oglejenými hnědými hlínami, hnědé půdy kyselé a v povodí Sázavy a Želivky hnědé půdy se surovými půdami. Ve vyšších polohách se v menší míře vyskytují také hnědé půdy silně kyselé. Výčet půd v oblasti doplňují rendziny, které jsou zastoupeny v malém ostrůvku severovýchodně od Ledče nad Sázavou (Tomášek 2000). Hnědé půdy rozšířené nejvíce v nadmořských výškách 450–800 m n. m. jsou vhodné především pro pěstování méně náročných obilovin (žito, oves) a lnu. Středně těžké a těžší půdy v nižších polohách mohou být vhodné i pro pěstování ječmene a pšenice (Tomášek 2000, 54).

3.4 Hydrologická charakteristika oblasti

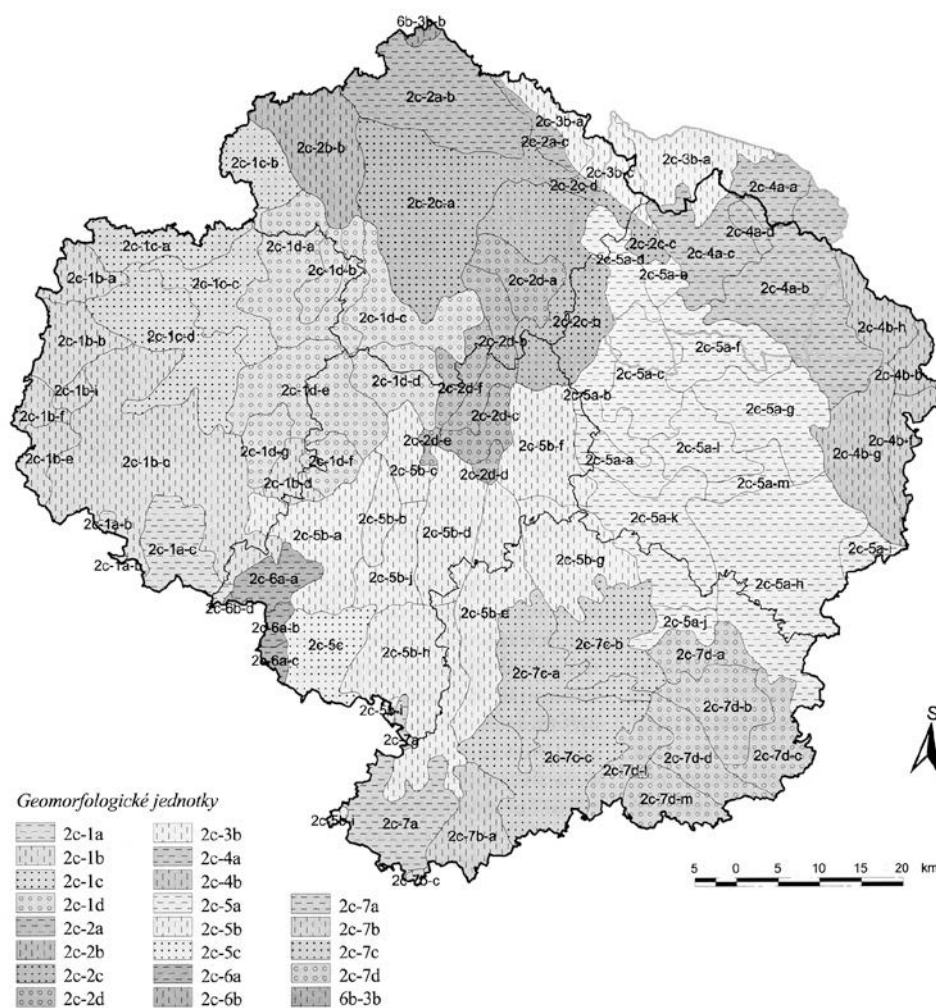
Českomoravská vrchovina se nachází na hlavním evropském rozvodí Labe–Dunaj. Do Labe je odváděna voda z menší, severozápadní části území řekami Sázavou, Doubravou a Nežárkou. Z větší, jihovýchodní části území odvádí vodu do Dunaje toky Jihlavy, Svratky a Dyje.

K povodí Sázavy náleží severozápadní část kraje Vysočina. Sázava pramení ve Žďárských vrších, mezi Kamenným a Šindelným vrchem (okr. Žďár nad Sázavou). Plocha povodí na území kraje činí 1 380 km². K povodí Sázavy patří i z hlediska dějin osídlení důležitá oblast povodí Želivky (řeka pramení u obce Vlášence-Drbohlavy, okr. Pelhřimov).

Severozápadní část kraje Vysočina odvodňuje řeka Doubrava, která pramení u obce Radostín (okr. Žďár nad Sázavou). Plocha povodí na území kraje činí 198 km².

Na severní hranici kraj Vysočina zasahuje malou část do povodí Chrudimky. Plocha povodí na území kraje činí 43 km².

Jihozápadní část kraje Vysočina patří k pramenné oblasti pravostranných přítoků Lužnice (Dírenský a Černovický potok) a Nežárky (Kamenice a Žirovnice). Plocha jejich povodí na území kraje Vysočina je 254 km².

Obr. 1. Geomorfologické jednotky Českomoravské vrchoviny. Převzato z: Čech–Šumpich–Zabloužil a kol. 2002, upraveno.

Jihozápad kraje Vysočina patří k povodí Moravské Dyje (plocha povodí na území kraje Vysočina je 166 km²) a jejího přítoku řeky Vápvky (plocha povodí na území kraje Vysočina je 78 km²). Dyje pramení severně od obce Panenská Rozsíčka (okr. Jihlava).

Střední a jižní část kraje Vysočina odvodňuje tok řeky Jihlavy (poprvé v písemných pramenech zmíněna k roku 1226) s přítoky Rokytnou a Oslavou. Řeka Jihlava pramení u obce Jihlávka (okr. Jihlava). Plocha povodí Jihlavy na území kraje Vysočina je 2 425 km² (Jihlava 1 183 km², Rokytná 450 km², Oslava 792 km²).

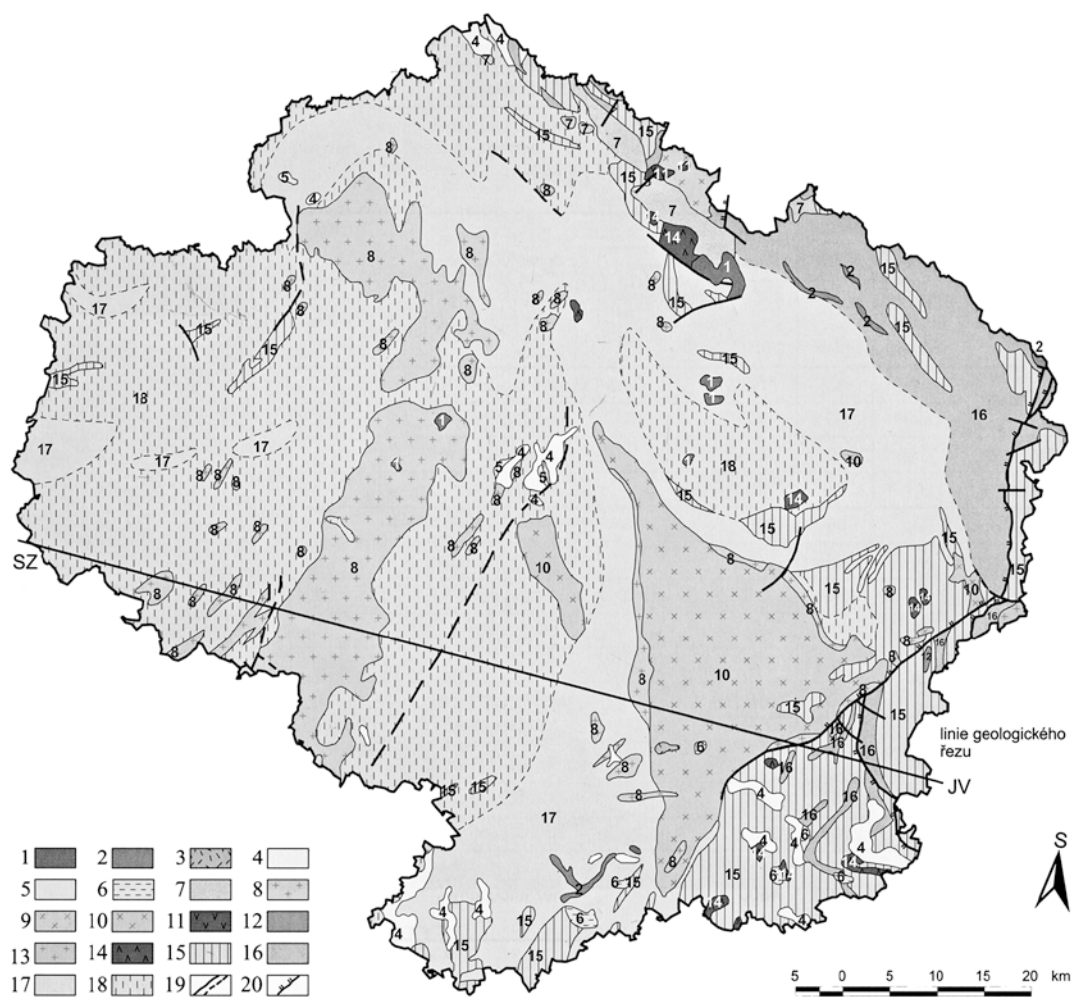
Jihovýchodní část kraje Vysočina odvodňuje řeka Svratka a její přítoky. Plocha povodí Svratky na území kraje Vysočina je 1 057 km². Řeka Svratka pramení na úbočí Žákovy hory a Křivého javora ve Žďárských vrších (okr. Žďár nad Sázavou).

Na vodní toky bylo v minulosti (a je dodnes) vázáno osídlení, v místech, kde cesty překonávaly vodní toky, vznikaly brody a při nich osady, vodní energie poháněla mlýnská kola¹.

Vodní toky byly v minulosti také nezdůdkou využívány při vymezování hranic územních celků. V této roli vystupuje v letech 1146–1148 Ozzlawa (Oslava?), Camenice (Chrudimka) a Palaua (bezejmenná vodoteč, pramenící pod vrchem Spálava, CDB I, č. 158, s. 164), roku 1178 Zazava (Želivka) a Liube (Martinický potok, CDB I, č. 287, s. 253), roku 1226 Giglaue (Jihlava, CDB II, č. 281, s. 275), roku 1227 Crupi (Krupčinský potok nebo řeka Kamenice, CDB II, č. 305, s. 303–304), roku 1233 Zmrytsna (potok Smrčná), Otwirna (Jedlovský potok), Wiskydna (Jiřínský potok) a Cletecsnam (Jankovský potok, CDB III, s. 43–44) a roku 1242 Doubrava a Camenice (dnes Chrudimka, CDB IV/1, č. 13, s. 75).

želivských premonstrátů a územím vyšehradské kapituly (CDB III/1, č. 142, s. 177). Tyto mlýny sloužily vesnicím obou církevních institucí a listina upravovala mimo jiné hospodářské využití potoka, protože se zde střetávaly zájmy rybářů a mlynářů (Klápště 2005, 290).

¹ K roku 1236 se vztahuje zpráva o existenci čtyř mlýnů na Martinickém potoce (v listině nazvaném *Liube*), tvořícím hranici mezi zbožím

Kvartér

Holocén

- 1 – organické sedimenty horských rašelinišť a slatin
- 2 – fluvialní a deluviofluvialní sedimenty: povodňové hlíny, jíly, písčité jíly, písčité štěrky, štěrky

Holocén–pleistocén

- 3 – svahové sedimenty: písčito-jílovité až hlinito-kamenité

Pleistocén

- 4 – eolické sedimenty: spraše a sprašové hlíny

Terciér

Neogén

- 5 – lakustrinní a fluviolakustrinní jíly, prachové písky a písčité jíly, písčité štěrky
- 6 – miocén: marinní vápnité jíly a prachové jíly až jílovce, vápnité písky až pískovce

Mezozoikum

- 7 – křída – mořské sedimenty české křídové pánve: prachovité jílovce až jílovce, opuky, slínovce a pískovce až písčité slepence, slepence

Paleozoikum

- 8 – žuly až granodiority, aplitické žuly; granitová řada
- 9 – granodiority až diority – variské
- 10 – syenity, durbachity; durbachitová řada
- 11 – diority a gabra – variská

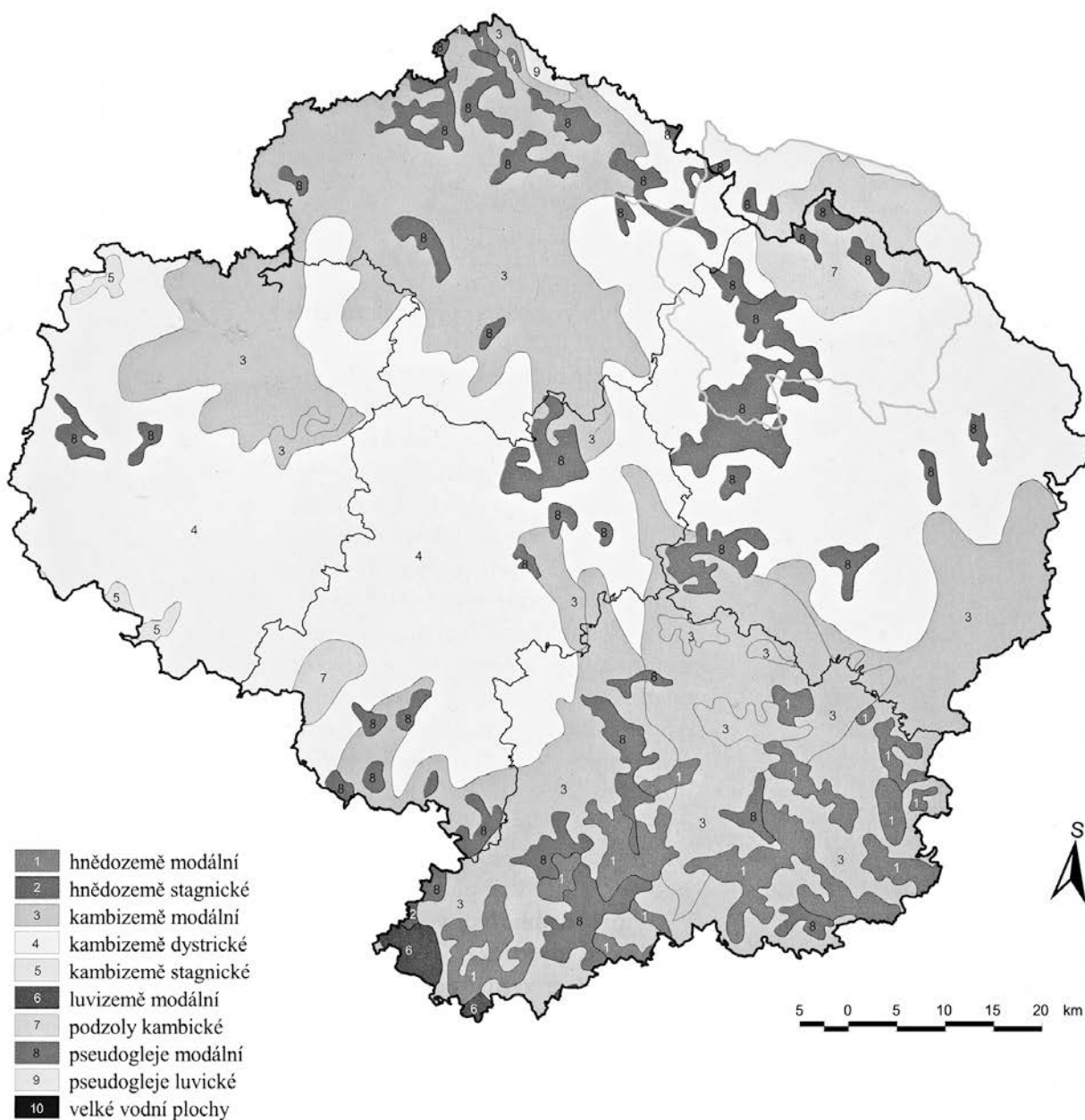
Paleozoikum až proterozoikum

- 12 – amfibolity (vulkanické horniny zčásti metamorfované)
- 13 – žuly, granodiority

Proterozoikum

- 14 – ultrabazika v moldanobiku, gabra, amortozity (v ranském masivu)
- 15 – ortoruly a pokročilé migmatity
- 16 – břidlice, fylity, svory, pararuly (zvrátněné s variským přepracováním)
- 17 – pestrá série moldanubika: svorové ruly, pararuly až migmatity s vložkami krystalických vápenců, erlánů, kvarcitů, amfibolitů
- 18 – monotónní série moldanubika: ruly, migmatity
- 19 – ověřené a předpokládané tektonické zlomy
- 20 – ověřené tektonické přesmyky a strmé násuny

Obr. 2. Geologický podklad Českomoravské vrchoviny. Převzato z: Čech–Šumpich–Zabloudil a kol. 2002, upraveno.

Obr. 3. Pedologické poměry Českomoravské vrchoviny. Převzato z: Čech–Šumpich–Zabloužil a kol. 2002, upraveno.

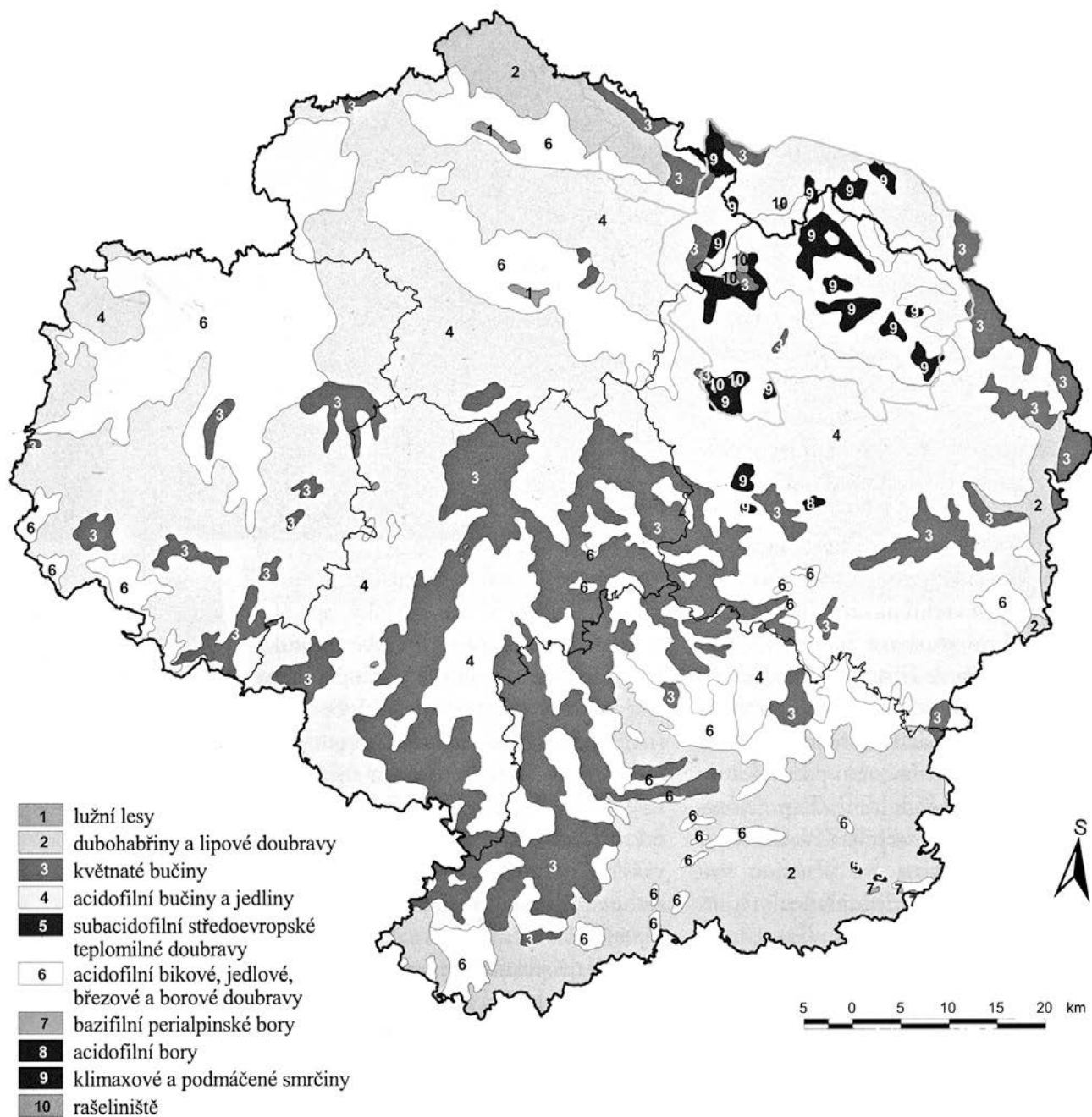
3.5 Botanická charakteristika oblasti

Podle mapy potenciální přirozené vegetace byly na Českomoravské vrchovině (a v dalších hornatějších oblastech na obvodu Čech a Moravy) převládajícím typem biotopu acidofilní a květnaté bučiny (Neuhäuslová a kol. 2001). Jde o listnaté lesy, v jejichž druhové skladbě převažuje buk lesní (*Fagus sylvatica*). Často zde mohlo být i výrazné zastoupení smrku (Jankovská 1990; Rybníčková 1974).

Acidofilní bučiny (acidophilous beech forests) jsou typickým biotopem pro oblast Českomoravské vrchoviny. Ve vyšších nadmořských výškách převládají bikové bučiny

(woodrush-beech woodland). Květnaté bučiny (herb-rich beech forests) jsou reprezentovány bučinami s kyčelníci devítilistou. Ta převládá v okolí Jihlavy, v povodí řek Brtnice, Šlapanky a Třeštského potoka. Na české straně vrchoviny jsou její ostrůvky v povodí Hejlovky a Hejnického potoka, a dále jižně a jihovýchodně od Pelhřimova. Tento biotop se také objevuje v oblasti mezi Chotěboří a jižním úpatím Železných hor v okolí řeky Doubravy.

U Havlíčkova Brodu a západně od obce Habry jsou zastoupeny lužní lesy, reprezentované střemchovou jaseninou, místy v komplexu s mokřadními olšinami.

Obr. 4. Vegetační poměry Českomoravské vrchoviny. Převzato z: Čech-Šumpich-Zabloudil a kol. 2002, upraveno.

V okolí Žďáru nad Sázavou a u Kostelce nad Jihlavou jsou zastoupeny smrčkové bučiny (spruce-beech woodland).

Velmi rozšířeným biotopem ve sledované oblasti jsou acidofilní bikové a/nebo jedlové doubravy (woodrush-oak and/or silver fir-oak woodland). Jsou vázány na nižší nadmořské výšky při Sázavě a jejích přítocích. Začínají v oblasti Příbyslavi a jejich výskyt pokračuje po proudu řeky až do středních Čech.

V okolí Dušejova, západně od Jihlavy se nachází komplex ostřicovorašelinných společenstev minerotrofních rašelinišť,

severozápadně od Žďáru nad Sázavou komplex submontánních borových rašelinišť. Na lokalitách severně od Žďáru nad Sázavou je zastoupena podmáčená rohozčová smrčina, místy v kontextu s rašelinnou smrčinou (Neuhäuslová a kol. 2001).

Naši představu o původním porostu doplňují toponyma Buchowa a Smirchowecz, zmíněná k roku 1203 (CDB II, č. 33, s. 31), a Bucow, Lizcowici, Wreznik a Borek, zmíněná k roku 1226 (CDB II, č. 281, s. 275), a samozřejmě zásadní jsou environmentální analýzy (viz kapitola o lese.)